

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

Zoroastrian Religion and the Strengthening and Consolidation of Iranian Identity in the Sassanian Era

Hamid Kavyani Pooya

Associate Professor, Department of Iranology, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. E-mail: h.kavyanipooya@basu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 2023 December 28
Received in revised form 2025
March 10
Accepted 2025 June 3
Published online 2025 June 22

Keywords:
Sassanians,
Religion,
Iranian Identity,
Zoroastrianism

ABSTRACT

Purpose: Throughout history, in the process of civilization formation and the evolution of governments, religion, alongside significant elements such as shared geography and history, can serve as a crucial source for collective identity and its meaning. Based on this, one of the key questions of this research is how, in the Sassanian era, with the attention and emphasis that this Iranian state placed on Zoroastrianism, religion impacted and played a role in strengthening Iranian identity. Furthermore, what measures did the Sassanian statesmen adopt to better utilize religion in unifying and aligning Iranians with their policies?

Method and Research: This essay, using ancient historical reports and data derived from religious texts, adopts a descriptive-analytical approach

Findings and Conclusions: given the official recognition of Christianity within Roman territories and the threats posed from the East to the Sassanian domain, one of the significant strategies devised by the Sassanians was emphasizing Zoroastrianism as the Iranian religion against non-Iranian religions which had custodians beyond Iranian borders. This strategy aimed to establish a strong and robust front against the penetration of non-Iranian religions among Iranians. In advancing this policy, alongside founding temples and creating Iranian colonies in non-Iranian regions, the Sassanians launched extensive campaigns highlighting the importance of religion. They identified enemies of Iranians and Iranian identity as those targeting the Iranian religion with intentions to scatter and destroy Iranshahr. Even by creating divisions among followers of non-Zoroastrian religions with their counterparts outside Iranshahr, the Sassanians endeavored to Iranianize some significant minorities and foster solidarity between them and other community members. In this manner, alongside religion, they accorded special importance and credibility to the Iranian race.

Cite this article: Kavyani, Pooya, Hamid. (2025). *Zoroastrian religion and the Strengthening and Consolidation of Iranian Identity in the Sassanian Era*. *Journal of Iranian Studies*, 24 (47), 283-305. <http://doi.org/10.22103/jis.2025.22734.2566>

© The Author(s). Hamid kavyani pooya

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2025.22734.2566>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Religion has been identified as one of the most significant components of identity among nations, as our perception of "self" and "others" is largely shaped by our religious beliefs and convictions. Religion is not merely a collection of emotions, practices, and teachings; it also fosters individual participation and contributes to the moral strength of society, playing a crucial role in social cohesion and solidarity. Contrary to the belief held by some intellectuals who do not attribute any role to religion in the formation of ethnic and national identity, it is important to emphasize that religion has played a major role in preserving national sentiments during political and social crises. Furthermore, the role and function of religion in creating or strengthening national identity becomes more evident when it is aligned with indigenous religions or a religion that emerges from the culture of a land's people, rather than being foreign, imported, or conflicting with the local environment and characteristics.

Methodology

The present Research was conducted using a descriptive-analytical method. The data were collected and then analyzed using library resources, especially with regard to Zoroastrian religious texts, historical sources, and important research conducted based on classical writings in the field of religious development during the Sasanian era.

Discussion

The Iranian religion spread under the Achaemenid and Parthian states to wherever their empires extended, becoming an integral part of Iranian culture. This culture, alongside the Iranian population, was transferred to non-Iranian lands where Iranians settled. Persians served in various parts of the Achaemenid Empire, far from their homeland, and military leaders, soldiers, judges, and other government officials were sent to the empire's farthest regions. Regardless of the emphasis on the nature of Achaemenid religion and setting aside some theories that consider certain religious concepts in Achaemenid inscriptions unrelated to Zoroastrianism, some religious elements and symbols prevalent during the Achaemenid period represented Iranian culture and identity to non-Iranians. During the Achaemenid and Parthian periods, Iranian culture and identity were recognized through certain religious names. Therefore, without emphasizing whether the Achaemenids were Zoroastrian or not, all concepts indicate a religion and belief system that they adhered to—a religion that represented Iranian tradition and culture beyond Achaemenid borders. Several ancient historians refer to Iranian rituals and ceremonies as religious traditions and Iranian culture established in Asia Minor.

Following the policy of the Achaemenid and Parthian eras, Sassanian rulers also used religious monuments, symbols, and elements as tools for connecting individuals and spreading Iranian culture beyond Iran's borders. For instance, Shapur I established fires (Atash Bahram) and fire temples in conquered territories. The continuation of this practice—establishing fire temples in the third century CE in Syria, Cilicia, Cappadocia, and Armenia—demonstrates both the Iranian governments' commitment to preserving and promoting Iranian identity outside Iranian borders and highlights the importance and effectiveness of Iranian religion in achieving this policy. The actions of Iranian governments during the Parthian and Sassanian periods in transferring and settling Iranian populations in non-Iranian societies and cities can be interpreted as a policy utilizing religion and religious symbols to disseminate Iranian identity in non-Iranian areas and among foreign communities. Sassanian rulers, by invoking a narrative of Alexander's invasion to mobilize Iranian public opinion and strengthen

nationalistic spirit from a political event (Alexander's invasion), created a religious incident to portray enemies of Iran as enemies of the Iranian religion. In this way, not only did they introduce previous Iranian dynasties and some rulers in their religious texts (despite some negative propaganda about their irreligiosity) as pioneers in preserving religion and religiosity, but they also portrayed the inclination to protect religion as an ancient tradition.

The Sasanians considered Iranian identity to be associated with those who possessed the Zoroastrian religion and no other minority. However, aside from the influence that the religious establishment had on promoting religion—which played a significant role in spreading and supporting *Zoroastrian* religion as the majority religion among Iranians and consequently strengthening national unity—the Sasanians realized with the officialization of Christianity in Rome that they needed to use religion as an identity marker to strengthen Iranian identity and prevent a shift towards Christianity which had taken root within Iran and Armenian regions. This shift could potentially align Iranian Christian followers with their Western adversary (the Caesar).

Despite relying on religion and religious rituals to strengthen Iranian identity, it must be noted that not all Sassanian rulers and statesmen exclusively regarded Iran as the homeland of Mazdaism. Despite hostility towards the Western Christian state, even during times when religious leaders held power, there was still a distinction between Iranians adhering to non-Iranian religions (Christianity, Judaism) and foreigners. These minorities were not considered entirely non-Iranian.

Conclusion

During the Sassanian era, with an emphasis on a unified religion propagated within their domain, it is observed that one of the elements used for unity among Iranians—aligning them with political and national objectives—and confronting enemies was employing shared religious beliefs. Sassanian statesmen utilized religious elements not only due to their attachment to *Zoroastrian* religion but also as a means to bind society to political structures and foster unity among people. With actions aimed at leveraging this element for enhancing Iranian identity, they sought to strengthen national sentiments. Particularly with Christianity becoming official in Rome and eastern powers threatening Sassanian territorial integrity through invasions, they realized that reinforcing Iranian identity necessitated utilizing religion as an identity marker against Christianity's influence within Iran and Armenian regions. However, given the strength of certain religious minorities in Iran and their significant number (such as Christians and Jews), Sassanian statesmen devised strategies to attract loyalty from these non- *Zoroastrian* communities towards Iran's territorial integrity. By differentiating between non- *Zoroastrian* Iranians and their co-religionists abroad, they endeavored to integrate certain non-Iranian religions into Iranian culture while also fostering national identity among non- *Zoroastrian* Iranians.

دین مزدیسنی و تقویت و تحکیم هویت ایرانی در عصر ساسانیان

حمید کاویانی پویا ^{id}

دانشیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: h.kavyanipooya@basu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: ساسانیان، دین، هویت ایرانی، دین مزدیسنی	زمینه/ هدف: در طول تاریخ و در روند شکل‌گیری تمدن و سیر حکومت‌ها در کنار عناصر مهمی همچون جغرافیا و تاریخ مشترک، دین نیز می‌تواند منبع مهمی در هویت جمعی و معنابخشی بدان محسوب گردد. بر این اساس، یکی از پرسش‌های مهم این پژوهش آن است که در عصر ساسانی و با توجه و تأکیدی که این دولت ایرانی بر دین مزدیسنی داشت، دین چه تأثیر و نقشی در تقویت هویت ایرانی داشته و دولتمردان ساسانی چه تدابیری در بهره‌بری بهتر از دین در متحد ساختن و همراه گردانیدن ایرانیان با سیاست‌های خویش در پیش گرفته‌اند. روش/ رویکرد: این جستار، با استفاده از گزارش‌های تاریخی کهن و داده‌های برآمده از متون دینی، با رویکردی توصیفی-تحلیلی انجام شده است. یافته‌ها/ نتایج: نتایج به دست آمده بیانگر آن است که با توجه به رسمیت یافتن مسیحیت در قلمرو رومیان و تهاجماتی که از سوی شرق قلمرو ساسانیان را تهدید می‌کرد، ساسانیان از جمله تدابیر مهمی که اندیشیدند و با سیاست‌هایی در پیشبرد آن کوشیدند، تأکید بر دین مزدیسنی به عنوان دین ایرانی در برابر ادیان انیرانی بود که متولیان در ورای مرزهای ایرانی داشت؛ تا بدین‌نحو جبهه مستحکم و نیرومندی را در برابر نفوذ ادیان انیرانی در بین ایرانیان ایجاد کنند. ساسانیان در پیشبرد این سیاست افزون بر بنیاد پرستشگاه‌ها و ایجاد مستعمره‌های ایرانی در مناطق انیرانی، تبلیغات گسترده‌ای در اهمیت دین به راه انداختند و دشمنان ایرانیان و هویت ایرانی را کسانی معرفی کردند که با هدف قرار دادن دین ایرانی سعی در متفرق ساختن و نابودی ایرانشهر داشته‌اند. ساسانیان حتی با ایجاد انشقاق بین پیروان ادیان غیر مزدیسنی با هم‌مسلمانان آن‌ها در خارج از مرزهای ایرانشهر، در ایرانی ساختن برخی اقلیت‌های مهم و همبستگی بین آن‌ها با سایر افراد جامعه کوشیدند و بدین‌گونه در کنار دین، برای نژاد ایرانی اهمیت و اعتبار خاصی قایل شدند.

استناد: کاویانی پویا، حمید (۱۴۰۴). دین مزدیسنی و تقویت و تحکیم هویت ایرانی در عصر ساسانیان. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۴ (۴۷)، ۳۰۵-۲۸۳.

<http://doi.org/10.22103/jis.2025.22734.2566>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی تهران.

۱. مقدمه

دین را از مهمترین مؤلفه‌های هویت در بین ملت‌ها برشمرده‌اند؛ زیرا تصویر ما از «خود» و «دیگران» تا حدود زیادی محصول اعتقادات و باورهای دینی ماست. «دین تنها مجموعه‌ای از احساسات و اعمال و آموزه‌ها نیست، بلکه یک نظام فکری است که در قالب آن مناسبات افراد با جامعه بیان می‌شود و همچنین، یک نظام کنشی است که در برگزیده مناسب عملی است. این مناسک که در ارتباطی مستقیم با کارکرد اجتماعی دین قرار دارند، باعث مشارکت افراد و احساس قدرت اخلاقی جامعه می‌شوند و نیز در همبستگی و انسجام اجتماعی نقشی اساسی دارد» (همیلتون، ۱۳۸۱: ۱۶۹-۱۷۹). بنابراین، برخلاف تصور برخی از روشنفکران که سهمی برای ادیان در پیدایش هویت قومی و ملی قایل نیستند، باید تأکید داشت که دین نقش عمده‌ای در حفظ احساسات ملی به هنگام بحران‌های سیاسی و اجتماعی بازی کرده است و البته نقش و کاربرد دین در ایجاد و یا تقویت هویت ملی وقتی بیشتر و بهتر نمود می‌یابد که با ادیان بومی و یا دینی که برخاسته از فرهنگ مردم یک سرزمین بوده و وارداتی و بیگانه و در تعارض با اقلیم و ویژگی‌های زیستی نباشد، روبه‌رو گردیم؛ زیرا ادیان بومی یا بومی شده، به سبب داشتن تفاوت‌هایی با ادیان سایر اقلیم و به‌ویژه سرزمین‌های همجوار (و مهاجمان)، جمعیت یک‌دست‌تری را باورمند به ارزش‌ها و هنجارهایی در برابر ارزش‌ها و اعتقادات بیگانه، به وجود می‌آورد که در خویشتن همبستگی و پیوند بیشتری را در برابر غیر خودی احساس می‌کنند. از این روست که پژوهشگرانی همچون «هابسبام» نقش زرتشتی‌گری را در شکل دادن به هویت قومی-ملی ایرانی در دوران ساسانی و نقش تشیع در دوران صفوی را واسط و هموارکننده راه ناسیونالیسم محسوب می‌دارند. (احمدی، ۱۴۰۱: ۱۴۶)

در تأیید مطالب فوق‌الذکر و تأکید بر اهمیت دین در همگرایی و پیوند بین اقوام و ساکنان ایران‌شهر، با نگرش به تاریخ ساسانی و متون اوستایی نیز ملاحظه می‌گردد که دین و زبان دو عنصر بسیار مهم در هویت‌سازی و وحدت بین مردم وحدت‌بخش و هویت‌ساز به شمار می‌روند که صراحتاً بدان‌ها در *اوستا* اشاره شده و به عنوان منبعی مهم مورد استناد ایرانیان قرار گرفته است. (Davaran, 2010: 9). ساسانیان با تأکید خاصی که بر زبان ایرانی (پهلوی) و دین زرتشتی نمودند، سعی در کنار زدن عناصر غیر ایرانی و غیر مزدیسنی کرده و بدین‌گونه در ایجاد هویتی اجتماعی-فرهنگی کوشیدند. در این میان دین زرتشتی از ادیان پیش‌رویی بوده که بر آگاهی آدمی از ماهیت خویش یعنی کیستی و چیستی اهمیت بسیاری قایل و بر پیروانش واجب می‌دانست که از خویشتن و هویت خویش آگاهی داشته و خود را (به عنوان ایرانی و مزدآپرست) از دیگران تفکیک نمایند. بدین‌سان از عناصر مهمی به شمار می‌رود که در پیوند و همسویی ایرانیان نقش بسزایی دارد. در این باره در گزیده «*نדרز پوریوتکیشان*» آمده است که «هر کس به سن پانزده سالگی برسد، بر اوست که چند چیز را بداند: کیستم؟ به که تعلق دارم؟ به کجا باز خواهم گشت؟ از کدام پیوند و نژادم؟ وظیفه من در این حیات خاکی چیست؟ دوستم کیست و دشمنم کدام است؟...» (آسموسن، ۱۳۸۶: ۹۵).

پژوهش حاضر با توجه به متون دینی زرتشتی، منابع تاریخی و پژوهش‌های مهمی که برپایه مکتوبات کلاسیک در حوزه سیر تحول دین در روزگار ساسانی انجام گرفته است، سعی در واکاوی نقش دین و آیین‌های دینی در پیش‌برد سیاست‌های ملی ساسانیان و به عنوان عنصری وحدت‌بخش در جامعه ایرانی دارد. به دیگر سخن، از مسایل مورد بررسی در این پژوهش آن است که در عصر ساسانی و با توجه به تأکیدی که این دولت ایرانی بر دین مزدیسنی داشت، دین چه تأثیر و نقشی در تقویت هویت ایرانی داشته و دولتمردان ساسانی چه تدابیری در بهره‌بری بهتر از دین در متحد ساختن و همراه گردانیدن ایرانیان با سیاست‌های خویش در پیش گرفته‌اند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

درباره رویکرد دینی ساسانیان و عملکرد و نقش آن‌ها در تقویت و گسترش دین مزدیسنی در ایرانشهر پژوهش‌هایی انجام گرفته است. به طور نمونه در پژوهشی با عنوان «ساسانیان روحانی‌تبار بودند» (جلیلیان، ۱۴۰۰: ۲۴-۶۱) مفصلاً به گرایش و خاستگاه دینی ساسانیان پرداخته و با نگاهی منتقدانه افزون بر تأکید بر روحانی‌تبار بودن ساسانیان، تلاش بنیانگذار این سلسله در نشر نمادها و عناصر مزداپرستی را بیان می‌دارد. در مقاله دیگری با عنوان «آیین زردشت، جهانی یا قومی» نیز نویسندگان (حاجتی شورکی و نقوی، ۱۳۹۹: ۱-۱۸) همانگونه که از عنوان مقاله برمی‌آید، بر آن بوده‌اند که به مسأله قومی بودن و یا جهانی بودن دین زرتشتی و در واقع، رسالت زرتشت در نشر دین خویش در بین گروه قومی یا قلمرو خاص و یا بین همه مردمان پردازند، امری که بر پایه مستندات درون‌دینی زرتشتی و شواهدی از منابع اسلامی بدان مبادرت ورزیده‌اند. در برخی تألیفات نیز به طور جسته و گریخته به اقدامات شهرياران ساسانی در گسترش کیش زرتشتی و برخورد با اقلیت‌های دینی و بددینان (اگ-دینی) پرداخته شده است. از این میان، دریایی (۱۳۸۳: ۶۰-۱۰۱) در کتاب «شاهنشاهی ساسانی» فعالیت دینی افرادی همچون اردشیر بابکان، شاپورها و دین‌مردانی همچون کرتیر، آذرباد مهراسپندان و مهرنرسه به ماهیت عقیدتی دین زرتشتی در دوره ساسانیان پرداخته است و یا در مقاله «دین زردشت» دوشن‌گیمین (۱۳۷۷: ۳۰۱-۳۲۸) با پرداختن به رابطه دین و سیاست در روزگار ساسانیان افزون بر تکاپوی شهرياران ساسانی در پراکندن مزداپرستی در ایرانشهر، سیر ظهور و قدرت‌گیری سنت‌گرایی مزدایی و همچنین برخی جناح‌گیری‌های دین‌مردان و دولتمردان در برابر یکدیگر را به تصویر می‌کشد. از جمله پژوهش‌های دیگری که به طور مستقیم بحث هویت ایرانی در روزگار باستان را مد نظر قرار داده است، می‌توان به پژوهش‌های ارزشمند نیولی و شهبازی اشاره داشت. نیولی در تألیف «آرمان / ایران؛ جستاری در خاستگاه نام / ایران» با پرداختن به رویکرد مذهبی هخامنشیان و ذکر شواهدی در باور به شکلی از مزدایی‌گری در این دوره به مفهوم ایران در دوران ساسانیان و تبدیل کیش مزدایی به مذهبی دولتی در این عصر پرداخته و معتقد است که مفهوم ایران بر مبنای برنامه‌ای سیاسی بوده که توان ایدئولوژیکی آن در عامل مذهبی ریشه داشته است (نیولی، ۱۳۸۷: ۱۷۸-۱۷۹). این پژوهشگر در تألیف محققانه خویش به تجزیه و تحلیل نام و مفهوم ایران در عصر باستان پرداخته و با وجود توجه به تمایلات و اقدامات دینی ساسانیان، موضوع و مسأله خود را متمرکز به نقش و تأثیر دین در تقویت هویت ایرانی نکرده است. نیولی در مقاله‌ای با عنوان «شکل‌گیری ایده / ایران و هویت ایرانی در ایران باستان» (نیولی، ۱۴۰۱: ۴۷-۵۶) همچون تألیف پیشین، با تأکید بر ظهور نام ایران و سابقه این واژه در دوران هخامنشی و متون اوستایی هویت ایرانی را تا روزگار ساسانی فاقد ویژگی سیاسی قلمداد کرده و با بهره‌بری

از واژگانی که در خود، ترکیب نام ایران را دارند، به اختصار و اجمال ظهور و بروز انگیزه‌های ناسیونالیستی را در دوران ساسانی محرز می‌داند و بدین‌سان ایده شکل‌گیری هویت ملی نیرومند را با ظهور و اقدامات ساسانیان همزمان می‌کند. شهبازی (۱۴۰۱: ۵۷-۸۱) نیز در پژوهش خویش «تاریخ ایده ایران؛ هویت ایرانی در دوره هخامنشی و اشکانی (پارتی)» با هدف پاسخگویی به بحث نیولی درباره طرح ایده ایران، به ذکر مباحثی متکی بر مدارک موجود از دوران هخامنشی و اشکانی پرداخته و ایده ایران و وجود دولت ملی را به روزگار هخامنشیان و پارتیان می‌رساند. بنابراین، هر دو پژوهشگر بر وجود هویت ایرانی و ایده ایران در روزگار ساسانیان معترف بوده، اما هیچ تأکیدی بر نقش دین مزدیسنی و یا تکیه و توجه ساسانیان بدین موضوع مهم در نشر و تقویت احساسات ناسیونالیستی و بهره‌مندی از آن برای پیش‌برد اهداف منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای خود نکرده‌اند. بنابراین، با وجود نگارش پژوهش‌های ارزنده‌ای درباره دین زرتشتی‌گری در عصر ساسانی و سیاست دینی ساسانیان (که غالباً سیاست دینی آن‌ها در قبال ساکنان ایران‌شهر است و اقدامات دینی آن‌ها را پیگیری می‌کنند)، هنوز می‌توان تأکید داشت تاکنون در خصوص نقش دین مزدیسنی در هویت‌بخشی و یا تحکیم و تقویت هویت ایرانی در عصر باستان پژوهش مستقلی صورت نگرفته است و پژوهش‌های مربوط به هویت ایرانی و ناسیونالیسم گرچه برخی مباحث و ریشه برخی مسایل و عناصر هویتی را به دوران باستان و تحولات و رخداد‌های عصر ساسانی مربوط و مرتبط ساخته‌اند، اما هیچ یک به دین مزدیسنی از دریچه هویت ملی و عنصری مهم در هویت ملی عصر باستان نپرداخته‌اند و یا همچون طباطبایی (۱۳۸۱: ۱۴۴-۱۴۵) به حدی که دو پاراگراف بسنده کرده و توجه خود را معطوف به دوران اسلامی ساخته‌اند.

۳-۱. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. داده‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به‌ویژه با توجه به متون دینی زرتشتی، منابع تاریخی و پژوهش‌های مهمی که بر پایه مکتوبات کلاسیک در حوزه سیر تحول دین در روزگار ساسانی انجام گرفته، جمع‌آوری و سپس تحلیل شده‌اند.

۴-۱. یافته‌های پژوهش

دولت‌های ایرانی برای متحد ساختن و همراه و همسو نمودن جامعه با سیاست‌های خویش و متحد ساختن آن‌ها در برابر بیگانگان به ابزارها و تدابیر مختلفی متوسل شدند. در این بین از تدابیری که دولت‌های ایرانی و به‌ویژه ساسانیان در پیش گرفتند، تقویت و اشاعه فرهنگ ایرانی در جامعه ایرانی و حتی انیرانی بود. بدین‌گونه فرهنگ و هویت ایرانی در قالب برخی نمادها و عناصر دینی و غیر دینی فراتر از مرزهای ایران‌شهر نفوذ کرد و دین مزدیسنی توانست سهم بسزایی در انسجام و پیوستگی جامعه ایرانی مستقر در ایالات غیر ایرانی و جوامع کوچک ایرانی واقع در تبعید (دیاسپورا) به خود اختصاص دهد. به واقع، انتقال و مستقر کردن جمعیت ایرانی در جوامع و شهرهای انیرانی را بایستی در راستای سیاست بهره‌گیری از دین و نمادهای دینی در نشر هویت ایرانی در مناطق انیرانی و در بین جماعت بیگانه توجیه و تفسیر نمود. شهریاران ساسانی با توسل به روایتی از تهاجم اسکندر، برای تهییج افکار عمومی ایرانیان و تقویت روحیه ملی‌گرایانه از یک رخداد سیاسی (یورش اسکندر)، حادثه‌ای دینی ساختند تا دشمنان ایران‌شهر را دشمنان دین ایرانی نیز جلوه دهند. ساسانیان با تأکید خاصی که بر دین زرتشتی نمودند، سعی در

کنار زدن عناصر غیر ایرانی و غیر مزدیسنی کرده و بدین گونه در ایجاد هویتی اجتماعی فرهنگی کوشیدند. آن‌ها با رقیب نشان دادن مسیحیت به عنوان دین دشمن (رومیان) سعی در تحکیم و وحدت بخشی به جامعه ایرانی تحت لوای دینی واحد (مزدیسنی) کردند. البته با وجود یاری طلبی و استمدادی که از دین و شعائر مذهبی به منظور تقویت هویت ایرانی صورت پذیرفت، باید متذکر شد که دست کم تمامی شهریاران و دولتمردان ساسانی، ایرانشهر را منحصراً میهن مزدیسنان قلمداد نمی کردند، بلکه با وجود خصومتی که با دولت مسیحی غربی وجود داشت؛ حتی در روزگار تسلط دین مردان و دستگاه دینی و سلطه جهان بینی مزدیسنان، هنوز تفاوت نگرشی به ایرانیان معتقد به دین غیر ایرانی (مسیحی، یهودی) با بیگانگان وجود داشت و همه این اقلیت ها انیرانی خوانده نمی شدند، بلکه ادیان غیر مزدیسنی حاضر در ایران نیز به نوعی ایرانی و متمایز از ادیان موجود در خارج از مرزهای ایرانشهر به شمار رفتند.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. سیاست دینی و هویت ایرانی تا روزگار ساسانیان

فارغ از تأکید بر ماهیت دین هخامنشیان و صرف نظر از برخی نظریات که برخی مفاهیم دینی به کار رفته در کتیبه های هخامنشی را بی ارتباط با دین زرتشتی قلمداد می کنند (بنونیست، ۱۳۸۳: ۲۰-۲۱) و برخی که نظری مخالف با این فرضیه دارند و معتقدند: «نقش رهبری اهورامزدا در کتیبه های هخامنشیان، دوالیسمی (آرته، دروگه) که در کتیبه داریوش عیان است و نیز محکومیت دیوان در کتیبه مشهور خشایارشا، همه شواهدی بیش از نیاز برای اظهار این حقیقت اند که هخامنشیان دست کم از روزگار داریوش به بعد، به سنت زرتشت تعلق داشتند» (نیولی، ۱۳۸۷: ۱۱۷-۱۱۹). برخی عناصر و نمادهای دینی رایج در روزگار هخامنشی^۱، نماینده و نشانگر فرهنگ و هویت ایرانی در نزد غیر ایرانیان به شمار می رود و در دوران هخامنشی و اشکانی، فرهنگ و هویت ایرانی در قالب برخی اسامی دینی مطرح شده و شناخته شده بود. به واقع، حتی نام آریا/ آریه در کتیبه های سلطنتی افزون بر دربردارنده بودن حوزه ای فرهنگی با مفهوم مذهبی در ارتباط بود؛ اهورامزدا خدای آریاها محسوب می شد و آتش و آتشکده های ایرانی معرف فرهنگ ایرانیان تلقی می گردید. (نیولی، ۱۳۸۷: ۱۱۵).

بدین سان فرهنگ و هویت ایرانی در قالب برخی نمادها و عناصر دینی و غیر دینی فراتر از مرزهای ایرانشهر (old persian:arya-) نفوذ کرد و در این بین دین سهم بسزایی در انسجام و پیوستگی جامعه ایرانی مستقر در ایالات غیر ایرانی و جوامع کوچک ایرانی واقع در تبعید (دیاسپورا) دارا بود. دین ایرانی توسط دولت های هخامنشی و اشکانی تا هر جایی که گستره قلمرو آن ها پیش می رفت، نفوذ کرده و به عنوان جزیی مهم از فرهنگ ایرانی، به همراه جمعیت ایرانیان به سرزمین های انیرانی که در آن ها ایرانیان مستقر بودند، منتقل می گردید. چراکه پارسیان در بخش های مختلف قلمرو هخامنشی و در قسمت هایی که از زادگاه آن ها دور بود، خدمت می کردند و سران سپاهی و سپاهیان و داوران و دیگر گماشتگان حکومت به دورترین مناطق شاهنشاهی برای خدمت فرستاده می شدند. در این بین نام های پارسی که در پاپیروس های آرامی یافته شده در مصر و الواح میخی اکدی و منابع یونانی آمده، گواه بر نفوذ پارسیان در سراسر شاهنشاهی است. (فرای، ۱۳۶۸: ۱۷۵) بر این اساس و با این پراکندگی اقوام ایرانی در مناطق متصرفه، باورها و عادات و عقاید پارسیان نیز در مناطق اسکان یافته به تدریج پراکنده و قوت یافت. با توجه به

بررسی‌های انجام گرفته، امروزه تأکید بر آن است که «عناصر عبادتگاه‌ها به آیین غیر زرتشتی تعلق ندارند و مادها و پارس‌ها هواداران مؤمن آیین کهن اهورایی بودند که با تأکید بر برخی یادمان‌ها، عناصر و نمادها بر دینی ایرانی معتقد بوده و باور داشتند و استفاده از برخی عبارات و اصطلاحات دینی مانند رتاون (rtāvan) پارسی باستان، گواهی است بر اثبات وجود ارتباط تنگاتنگ بین پارسیان و دین زرتشتی» (نیولی، ۱۳۸۷: ۱۱۷، ۱۲۳).

با این حال و بدون تأکید بر زرتشتی بودن یا نبودن هخامنشیان، تمام این مفاهیم نشانگر دین و باوری دینی است که هخامنشیان بدان باور داشتند؛ دینی که در ورای مرزهای هخامنشی معرف سنت و فرهنگی ایرانی بود. چندین مورخ روزگار باستان به آیین‌ها و شعائر ایرانی به عنوان سنت دینی و فرهنگ ایرانی که در آسیای صغیر برپا می‌گردید، اشاره می‌کنند. استرابون از پرستشگاه‌های باشکوهی یاد می‌کند که در میان آن‌ها آتشگاه‌هایی پوشیده از خاکستر به چشم می‌خورد و مغان آتشی را که هرگز خاموش نمی‌شود، = نگهبانی می‌کردند (Duchesne Guillemin, 2007: 871). بدین‌سان در سرزمین‌های متصرفه همواره نیایشگاه‌ها و ایرانیانی را می‌توان دید که توسط قدرت‌های ایرانی (به عنوان جمعیت دیاسپورا و یا داوطلبانه) بدان‌جا گسیل شده تا هویت ایرانی را نمایندگی کنند و نماد هویت ایرانی محسوب گردند. در این‌باره اطلاعات زیادی درباره استقرارگاه‌های زرتشتیان در آسیای صغیر وجود دارد که قدیمی‌ترین آن‌ها طبق سنت در زلا (Zela) در کاپادوکیه پونتیک است که در قرن ششم قبل از میلاد تأسیس شد. (Boyce, 1995: 373-374) استرابون (زاده ۶۳ ق م) به فرقه بزرگی از مغان در کاپادوکیه اشاره می‌کند که آتش افروزان (Pyaethi) خوانده می‌شوند و با آیین خاص و پوشش و روش به خصوصی به نیایش و پرستاری از آتش در آتشگاه‌هایی که برای ایزدان پارسی برپاست، می‌پردازند. (Strabo, 1961, book VII: 177) نکته مهم در این میان آن‌که معابد به وضوح در توانمند ساختن جوامع ایرانی مهاجر برای حفظ هویت خود با فراهم کردن مراکزی برای زندگی مذهبی و اجتماعی اهمیت داشتند، چراکه اماکن مقدس بزرگ با جذب زائران برای اعیاد سالانه خود، ایرانیان را از مناطق وسیع گرد هم می‌آوردند (Boyce, 1995: 373-374) و بدین‌نحو با حفظ و رونق شعائر و رسوم ایرانی، ایرانیان می‌توانستند همچنان متمایز از غیر ایرانیان جلوه کنند و در برابر فرهنگ بیگانه، بر فرهنگ و هویت ایرانی تأکید و تکیه کنند. بدین جهت و با آگاهی از این کاربرد و کارکرد دین بود که ایرانیان در گسترش نمادها و مظاهر دین ایرانی در فراسوی مرزهای ایرانی و به‌ویژه در بین جوامع کوچنده و پراکنده ایرانی در مناطق ایرانی کوشش‌ها نموده و بر آن پافشاری کردند.

۲-۲. اقدامات ساسانیان در تقویت و اشاعه هویت ایرانی

پیرو سیاست عصر هخامنشی و اشکانی، در روزگار ساسانیان نیز شهریاران ساسانی با گسترش یادمان‌ها، نمادها و عناصر دینی از این ابزار برای پیوستگی بین افراد و البته اشاعه فرهنگ ایرانی در فراسوی مرزهای ایران‌شهر بهره بردند. به طوری‌که شاپور اول در مناطق مفتوحه آتش‌ها (آتش بهرام) و آتشکده‌هایی برپا داشت (عریان، ۱۳۸۲: ۷۱-۷۲) و تداوم همین امر یعنی نشان دادن آتشکده‌ها در قرن سوم پس از میلاد در سوریه، کیلیکیه، کاپادوکیه و ارمنستان توسط کرتیر، موبد اعظم ساسانی و درج آن در کعبه زرتشت همگی هم نشانگر اهتمام دولت‌های ایرانی در حفظ و نشر هویت ایرانی در بیرون از مرزهای ایرانی (ایران‌شهر در معنای واقعی و جغرافیای واقعی) و هم نمایانگر اهمیت

و به‌ویژه کارآیی دین و مذهب ایرانی در موفق ساختن این سیاست می‌باشد؛ امری که سبب شد حتی سده‌ها پس از هخامنشیان و در عصر پایانی دولت ساسانی همچنان دنبال شود و از این سیاست به عنوان راهکاری مؤثر در حفظ و اشاعه هویت ایرانی در مناطق انیرانی و در بین جوامع کوچک پارسی مستقر در سرزمین‌های تحت تابعه رومیان استفاده گردد. از این رو و در تداوم این سیاست است که در قرن ششم خسرو انوشیروان با امپراتور بیزانس مذاکره می‌کند تا آتشکده‌ها در قلمرو روم و در شهرهایی که اجتماع ایرانی در آن حضور دارند (به‌ویژه در کاپادوکیه) بازسازی شوند. (Boyce, 1995: 374). طبری در این باره می‌نویسد: «انوشیروان با قیصر پیمان کرده بود که باجی را که از او می‌گیرد، برای پارسیانی که در قلمرو روم مقر دارند، خرج کند و آتشکده‌ها آنجا بسازد» (طبری، ۱۳۷۵: ۷۳۳).

بر مبنای مباحث فوق‌الذکر، می‌توان از طرفی حتی اقدام دولت‌های ایرانی در روزگار اشکانیان و ساسانیان در انتقال و مستقر کردن جمعیت ایرانی در جوامع و شهرهای انیرانی (پولیس‌ها و جماعت‌های غیر ایرانی) را در راستای سیاست بهره‌گیری از دین و نمادهای دینی در نشر هویت ایرانی در مناطق انیرانی و در بین جماعت بیگانه توجیه و تفسیر نمود. از این شمارند کوچ ۱۲ هزار تن از خانواده‌های برگزیده از استخر، اصفهان و دیگر نقاط ایران‌شهر به نصیبین توسط شاپورد دوم (نولدکه، ۱۳۸۸: ۹۴؛ دینوری، ۱۳۸۳: ۷۶) تا بر این اساس فرهنگ ایرانی را در ایالات انیرانی و مفتوحه که تحت تأثیر فرهنگی بیگانه قرار داشتند، وارد سازند و مقاومت و جداسازی جماعات انیرانی را که تحت تأثیر تمایزات و تفاوت‌های فرهنگی بود، خنثی و یا کمرنگ سازند. در همین راستا و در پی همین سیاست بود که شهریارانی همچون شاپور و به‌ویژه نرسی با وجود عدم گرایش به مانویان، آن‌ها را به عنوان دارندگان فرهنگ و هویت ایرانی پایگاه و جبهه مطلوبی در سرزمین رومیان قلمداد کرده و موجب دسترسی آسانتر به اهداف توسعه‌طلبانه خود در آن سوی فرات می‌پنداشتند. از این رو، حتی واکنش صریح و سهمگین رومیان در برابر مانویان و گسترش دین مانوی در قلمرو امپراتوری روم را تا حدود بسیاری می‌توان بر این مبنا توجیه کرد که این خصم ایرانی (روم)، دین مانویت را به عنوان دینی ایرانی و دارنده فرهنگ و هویت ایرانیان تهدیدی مهم برای روم و کلیسای روم می‌پنداشت. (Hastings, 1915: 394-395).

بر این اساس، دین‌های ایرانی و از جمله دین مانوی که در غرب گسترش و نفوذ قابل ملاحظه‌ای یافته بود، به عنوان دین بومی ایرانیان و دارنده فرهنگ ایرانی می‌توانست در اشاعه فرهنگ و هویت ایرانی بسیار مؤثر واقع گردد و سد محکمی در برابر مسیحیت و ادیان غیر ایرانی قلمداد شود و نکته جالب توجه آن‌که این دین که گرایش خاص و ویژه‌ای به سوادآموزی توسط پیروانش و سنت نوشتاری داشت (Gardner, 2004: 111)، گاهی با ادبیات و خط و زبان ایرانی در نواحی غیر ایرانی نفوذ می‌یافت. به طور نمونه، مانی با نفوذ در گرجستان توانست شاه این منطقه (هبزا) را به دین خود مایل سازد و بدین رخداد در متون مانوی به زبان پارتی اشاره می‌شود. نشر دین مانوی به زبان و خط فارسی میانه در آسیای مرکزی و امپراتوری روم نیز گواهی است از سهم و نقش فرهنگ ایرانی در دین مانوی که در قالب دین مانوی و خط ایرانی منتقل می‌گردد. (Ibid).

ساسانیان با باور بدین مهم که دین بهترین همساز و بیشترین سازگاری با ایران‌شهر را دارد؛ و می‌توان آن را بهترین پیکره برای سری دانست که آن ایران‌شهر است و با این مفهوم که «داد و دین مانند سر و در رأس پیکره‌ای

است که آن پیکره ایران‌شهر است» (De Menasce, 1973:46)، حتی تا بدان‌جا پیش رفتند که یکی از توطئه‌های بزرگ دشمنان را در بی‌هویت ساختن ایرانیان و گرفتن روحیه ملی‌گرایانه، در کنار از بین بردن حکومت متمرکز، از میان بردن دین تلقی کردند؛ امری که (طبق شواهد فوق‌الذکر) البته مطمئناً پیش از ساسانیان نیز بدان باور بود (پورشریعتی، ۱۴۰۱: ۷۴)، اما این نوحاستگان معبد آن‌اهیتا و بومیان ایالت پارس بر اهمیت آن بیش از پیش افزودند.

شهریاران ساسانی با توسل به روایتی از تهاجم اسکندر، برای تهییج افکار عمومی ایرانیان و تقویت روحیه ملی‌گرایانه از یک رخداد سیاسی (یورش اسکندر)، حادثه‌ای دینی ساختند تا دشمنان ایران‌شهر را دشمنان دین ایرانی نیز جلوه دهند. بدین‌روی، افزون بر این‌که در متون دینی خویش (علی‌رغم برخی تبلیغات منفی از بی‌دینی پیشینیان) سلسله‌ها و برخی شهریاران ایرانی پیش از خود را نخستین کوشندگان در نگهداری از دین و دیندار معرفی ساختند، تا بدین‌گونه گرایش به حراست از دین را سنتی کهن جلوه دهند. (دینکرد چهارم، ۱۴۰۰: ۶۳؛ نیز: Šahrestānīhā ī 13: 13). درباره‌ی این اقدام اسکندر که به زعم ایرانیان باستان بدین سبب انجام گرفت تا پیوستگی دینی و سیاسی ایرانیان را خدشه‌دار و نابود سازد، در مکتوبات ساسانی می‌خوانیم: «پس در شاهی دارای دارایان، اسکندر قیصر از روم به تاخت به ایران‌شهر آمد. داراشاه را کشت. همه دوده شاهان و مغ‌مردان و پیدایان ایران‌شهر را نابود کرد. بی‌مر آتشکده‌ها را بی‌فسارد، گزارش‌های دین مزدیسنان را بستد و به روم فرستاد. /وستا را سوخت و ایران‌شهر را به نود کرده -خدایی بخش کرد. پس در همان هزاره اردشیر بابکان به پیدایی آمد. آن کرده- خدایان را کشت. شاهی را (از نو) آراست. دین مزدیسنان را رواج بخشید و آیین‌های بسیار آراست که تخمه او رفت.» (فرنغ دادگی، ۱۳۹۰: ۱۴۵؛ دینکرد چهارم، ۱۴۰۰: ۶۳؛ تفضلی، ۱۳۷۸: ۶۵). به واقع، اردشیر اهمیت دین را در ایجاد همبستگی ملی به خوبی دریافته بود و اقدام وی در تقویت دین و گردآوری /وستا بر این اساس بود؛ چراکه بنیانگذار ساسانی معتقد بود: «دل‌های ناهمساز و خواست‌های پراکنده و دور از هم را چیزی به جز دین گرد نخواهد آورد» (مقدسی، ۱۳۴۹: ۳ / ۱۳۴۵-۱۳۴۶).

باری، گرچه ساسانیان آغازگر آمیختگی سنت‌های ملی و دینی با یکدیگر نبودند و حتی پیشتر، ایران‌زمین و ایرانیان شاهد گسترش مزدیسنا در قالب دستگاه دینی دولتی بودند، اما این ساسانیان بودند که به شکلی روش‌مند این جهان‌بینی که دولت و دستگاه دینی را «دو ستون حکومت» معرفی کنند، بنیاد نهادند (پورشریعتی، ۱۴۰۱: ۷۴) و با تبلیغات گسترده‌ای که شهریاران این سلسله در اهمیت دین و دولت (حکومت متمرکز) به راه انداختند، به درستی اکثریتی از مردم بر پیشوایی اردشیر به عنوان «شهریار-موبد» اذعان نمودند (Duchesne Guillemin, 2007:869).

با رویکردی که به دین و آیین‌ها و شعائر دینی توسط نخستین شهریاران ساسانی صورت گرفت، بستری مناسب برای قدرت‌گیری نهاد دینی فراهم شد. بدین‌گونه به تدریج (سده ۴ میلادی) روحانیون با نوشتن کتاب‌های دینی و تفسیر آن‌ها، در مسایل و مراحل مختلف زندگی مردم در جامعه ساسانی ورود یافتند و به سبب قدرت و اختیاراتی که در دربار پادشاهی به دست آورده بودند، نقشی مؤثر در میهن‌پرستی و ارائه جلوه ایزدی به پادشاه ایفا نمودند. آن‌ها با توسل به دین، بر مشروعیت و اقتدار دولت (خوره‌مندی) نیز افزودند؛ البته مشروعیتی که به سبب حمایت و پابندی به دین و آموزه‌های دین تأمین می‌گردید. بنابراین، دین و ملک در هم آمیخته و حیات خود را در گرو

همسویی با یکدیگر تلقی کردند (مسعودی، ۱/۱۳۸۲: ۲۴۳) و متولیان این دو چنین پنداشتند که حفظ و حراست از دین موجب حفظ نظام پادشاهی و قلمرو تحت حکمرانی شاهنشاه بوده و متقابلاً پایداری نظام شهریاری و حراست از قلمرو، تداوم و تقویت دین و آموزه‌های دینی را تضمین می‌کند (نامه تنسر، ۱۳۵۴: ۵۳).

۳-۲. دین مزدیسنی نمادی از هویت ایرانی و نقطه تمایز ایرانی و انیرانی

۳-۲-۱. دین مزدایی در برابر ادیان انیرانی

سلطه شهریاری بر دین و نقش‌آفرینی پادشاه ساسانی به عنوان متولی دین مزدیسنی موجب شد که دست کم در روزگار بانی این سلسله کسی را یارای داعیه‌داری دین نباشد و بدین سبب، مانی مجبور به فعالیت در خارج از مرزهای ایران‌شهر و دور از چشمان اردشیر بابکان گردید. (تقی‌زاده، ۱۳۵۳: ۹-۷؛ سرکاراتی، ۱۳۷۸: ۱۵۹). اما شاپور اول فرزند اردشیر مانند پدر تعصب شدیدی بر دین مزدیسنی نداشت و یا به عبارت صحیح‌تر، در فهم وضعیت کشور و سیاست‌ورزی آگاهی بیشتری از سلف خویش داشت. بنابراین، در حالی که در کتیبه‌های خویش از اقدامات خود در نشانیدن آتشگاه‌ها و موقوفات سخن به میان آورد و به این ترتیب در اشاعه دین به عنوان عاملی وحدت‌بخش و هویت‌ساز تأکید کرد، با حمایتی که از مانی به عنوان مدعی پیامبری و کسی که دینی جهان‌شمول را تبلیغ می‌کرد، نمود (بهار، اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳: ۲۷-۲۸)، فهم خویش از تأثیر دین‌های ایرانی (زرتشتی و مانوی) در پیوند بین مردم و ایجاد وابستگی و احساس تعلق به نظام شاهی و فرهنگ ایرانی را به نمایش گذاشت و به جانشینان القا کرد. البته جانشینان وی (و شاید خود او) بلافاصله پس از درک این نکته که دین مورد ادعای مانی (به سبب رویکرد منفی به زندگی و تعلقات دنیوی) اهداف مورد نظر ساسانیان را در تقویت هویت ملی و برانگیختگی مقاومت در برابر دیگری (=دشمن/انیرانی) برنمی‌آورد. با طرد و سرکوب دین مانوی و حتی دیگر اقلیت‌ها، بر دین زرتشتی به عنوان تنها دین مورد تأیید حکومت تأکید نموده و آن را حلقه اتصال بین اقوام مختلف ایرانی قلمداد کردند. این تمایل در گسترش دین مزدیسنی و طرد اقلیت‌های دینی (به‌ویژه مانویت) ابتدا به سبب قدرت‌گیری دستگاه روحانیت زرتشتی و حتی غلبه آن‌ها بر نظام سلطنت به گونه قهرآمیزی دنبال شده و البته همسو با اهداف شهریاران نخستین (به‌ویژه شاپور و هرمزد اردشیر) در بهره‌برداری از دین به عنوان عنصری هویت‌ساز نبود؛ چراکه دستگاه دینی و در رأس آن موبدانی همچون کرتیر که با نگاشتن کتیبه‌ها و بنیاد نگاره‌ها قدرت خود را (حتی در برابر نظام پادشاهی) به نمایش گذاشتند، معنای محدودتری از هویت ایرانی ترویج ساختند. معنایی که هویت ایرانی را معرف کسانی می‌دانست که دارنده دین مزدیسنی بودند و نه هیچ اقلیت دیگر.

با این حال، سوای تأثیری که دستگاه دینی در رویکرد به دین (در زمامداری برخی از اخلاف شاپور اول تا روزگار نرسی) گذاردند و این امر خود سهم عمده‌ای در گرایش به اشاعه و حمایت از دین مزدیسنی به عنوان دین اکثریت ایرانیان و به تبع آن تقویت وحدت ملی ایرانیان داشت، آنچه بیش از قدرت دستگاه دینی سبب توجه برخی شهریاران ساسانی (که البته تعصبات دینی چندانی نیز نداشتند) به دین به عنوان عامل هویت‌بخش و وحدت‌بخش گردید، تقابل و رویارویی با دین مسیحیت به عنوان دین رقیب در سرزمین‌های همجوار بود.

ساسانیان با رسمی شدن دین مسیحی در روم به خوبی دریافتند که ناگزیر باید برای تقویت هویت ایرانی و جلوگیری از گرایش به دین مسیحیت که در درون ایران و مناطق ایرانی (ارمنستان) ریشه دوانیده بود و می‌توانست پیروان ایرانی مسیح را متمایل به خصم غربی (قیصر) سازد، می‌بایست از دین به عنوان یکی از شاخصه‌های هویت‌بخش یاری گیرند. بنابراین، افزون بر اقدامات اولیه شاپور اول و کرتیر که با نشان دادن آتشگاه‌ها به عنوان نماینده دین اهورایی در سرزمین‌هایی که با برافراشتن معابد و تمثال‌هایی که «تمثال‌های دشمنان» تلقی می‌شدند (Duchesne, 1979: 879)، سعی در گسترش و نشر هویت ایرانی و فرهنگ مزدایی (در برابر هویت رومی و فرهنگ هلنی) نمودند. از سده چهارم میلادی و از روزگار شاپوردوم که شاهد تثبیت نهاد دینی به عنوان نهادی قدرتمند هستیم، دولتمردان ساسانی بر دین زرتشتی در برابر دیگر اقلیت‌ها و به‌ویژه مسیحیت تأکید ورزیدند. به واقع، با توجه به این‌که امپراتوری روم برای حمایت از مسیحیان درون مرزهای ایران کمر همت بسته و بعید بود که به میل خویش نقش خود را به عنوان حامی و محافظ مسیحیان در هر کجا که باشند، کنار بگذارد (Howard-Johnston, 2021: 114)، دولتمردان ساسانی مشابه رومیان و برای مقابله با این ایدئولوژی و سیاست از اهرم و ابزار دین بهره جستند. از این رو، برای این مقاطع زمانی می‌توان از سوی دولتمردان ساسانی مسیحی بودن را برابر و مترادف با انیرانی (و جماعتی بیگانه) قلمداد کرد که حاضرند خویشتن و کشور خود را در جهت منافع و اهداف رومیان هم کیش فدا سازند. این تهدید وقتی بیشتر هویدا می‌گردد که می‌بینیم در نامه‌ای که کنستانتین به شاپوردوم می‌نویسد، از حمایت مسیحیان سخن به میان می‌آورد که مطمئناً مسیحیان ایران را نیز شامل می‌شود (Harries, 2012: 215) و در مواقعی نیز شاهنشاه ایران ناچار به تن دادن به اهداف و سیاست‌های رومیان می‌گردد. بدین سبب، در توافقی که شاپور دوم با قیصر روم یوویان/ ژوویانوس (Jovian) نمود، متعهد گردید که در کشور خود به عیسویان به مدت صد سال آزادی مذهبی بدهد و دست از آزار و اذیت آنان بردارد. (Drijvers, 2011, 2: 294)

بنابراین، بی‌جهت نبود که شاپور به مسیحیان گمان بد داشت و عنوان می‌کرد که «شمعون می‌خواهد پیروان و قوم خود را علیه شکوه و اقتدار ما بشوراند و برده امپراتوری کند که هم‌کیش خود آن‌هاست»؛ چراکه خوب می‌دانست که باید در برابر مسیحیان بایستد و با تأکید بر دینی ایرانی دژی در برابر رخنه دشمن بر ایرانیان مسیحی ایجاد کند. بی‌اساس نبودن سوءظن شاپور دوم به مسیحیان به عنوان ستون پنجم کشور روم، از آنجا بیشتر مشهود و مشخص می‌شود که از سوی فرهاد (Aphrahat) «فرزانه ایرانی» و مهم‌ترین نماینده مسیحیان ساسانی، تمایل مسیحیان ایرانی به روم به صراحت به زبان آورده می‌گردد، آنگاه که می‌گوید: «نیکی از سوی خداوند به انسان می‌رسد و آن کس [کنستانتین] که نیکی از طریق او می‌رسد، همیشه به سلامت باشد. شیطان نیز به علت نیروهایی که ابلیسی متکبر و مغرور [شاپور] گرد آورده است، فعال شده است... باشد که امپراتوری [روم] فتح نشود، باشد که قهرمانی که مسیح نام دارد، با تمام قدرت و سلاح خود به حمایت از تمام ارتش امپراتوری برخیزد.» (ویسهوفر، ۱۳۷۸: ۲۵۰). همچنین جالب آن‌که بر مبنای وقایع‌نگاری آربلا حتی «یهودیان و مانویان به مغان توضیح دادند که همه مسیحیان جاسوس روم هستند و هیچ اتفاقی نیست که در پادشاهی [ایران] رخ دهد و آن‌ها آن را برای برادران خود که در آنجا [در روم] زندگی می‌کنند، ننویسند.» (همان: ۲۵۰-۲۵۱).

دولتمردان ساسانی می‌بایست با توسل و تقویت دین و احساسات دینی مردم اقدامی در برابر مسیحیان انجام دهند، مسیحیانی که اینک در درون مرزهای ایران‌شهر می‌زیستند، اما با توجه به بنیان مراکز دینی مسیحی در غرب تمایلات شدیدی به آن سوی مرزهای ایران و حتی الحاق سرزمین خود به رومیان داشتند. از این رو، در روزگاری که حتی ایریا (گرجستان) نیز روی به مسیحیت آورده بود و برخی مناطق غربی ایران نیز مسیحی بودند، چاره‌ای برجای نمی‌ماند، جز این‌که ساسانیان نیز با تأکید و توجه به دین مزدیسنی مانع مهمی در برابر پیشروی رومیان ایجاد نمایند و با توسل به دین، حلقه و مرز مستحکمی در برابر دشمنان پدید آورند. بدین‌سان می‌توان گفت که حداقل تا زمامداری شاپور دوم که شاهد مسیحی شدن ارمنستان و روم هستیم، نمی‌توان و نباید در نگرش غالب ساسانیان از مفهوم ایران و ایرانی به عنوان سرزمین مزدیسنان و دارندگان دین زرتشتی صحبت کرد و با برداشتی دینی از واژه ایران، غیر زرتشتیان و مناطق غیر زرتشتی‌نشین را ایرانی محسوب داشت. اما زین‌پس (و به‌ویژه در هنگام زمامداری برخی شاهان) در ایدئولوژی فراگیر عصر ساسانی که دستگاه دینی مسبب و مبلغ آن بود، ایران‌شهر در مفهوم سیاسی و دینی مطرح بوده و به تقدس شاهنشاهی و محوریت دین به عنوان عوامل مهم هویت‌بخش توجه می‌گردید.

با توجه به مباحث فوق‌الذکر و با همبستگی که بین دین و دولت (و همسویی بین اهداف آن‌ها در تقابل با دشمن مسیحی/ رومی) شکل گرفت، آنچه در نتیجه به عنوان یک اندیشه و ایده اشاعه یافت، پاسداری از میهنی بود که نشستگاه و موطن پادشاه و دین زرتشتی محسوب می‌گردید. در واقع، پادشاه در این بین به عنوان احیاکننده دین معرفی شده و گفته می‌شد که «بنیاد پادشاهی بر دین است و اساس دین بر پادشاهی» (De Menasce, 1973:65). بدین‌روی، از پادشاه می‌خواستند که در ترویج و گسترش آیین موبدان کوشا باشد (نامه تنسر، ۱۳۵۴: ۸۹) و در این راستا پادشاه به بهای از دست دادن جان خود و زنان و فرزندان، وظیفه پاسداری از دین را داشت. با این حال، آنچه مهم و مسلم است، توجه بدین نکته است که در نتیجه وجود رومیان به عنوان دشمنانی که با دین و قدرت خود مرزهای سیاسی و فرهنگی ایران را تهدید می‌کردند، دین و دولت چنان با هم تنیده شدند که هر دو می‌بایست از رسوخ دشمن (مسیحیت و لشکر رومیان) به درون مرزهای ایران‌شهر جلوگیری کنند و البته در این بین قدرت خویشکاری نهاد دولتی و دولتمردان در حفظ کشور و دین بیشتر از دین‌مردان و دستگاه دینی بود؛ چراکه پامال شدن دین در نتیجه از دست رفتن کشور و تجاوز بیگانگان به درون مرزهای ایرانی محقق می‌گشت. بدین‌سان برای حفاظت از دین، مهم بود که پادشاه حافظ کشور و سرحدات آن باشد. در این ارتباط در دینکرد به عنوان یکی از خویشکاری‌های شهریان که سبب می‌گردد دین مردمان در امان بماند، دور داشتن دشمنان (غیر مزدیسنی) از ورود به ایران‌شهر است و وظیفه شاهنشاه چنین عنوان می‌گردد: «براساس آموزه‌های دین، وظایف شهریان دور داشتن انیران از کشور است» (DeMenasce, 1973:57).

۲-۳-۲. دین به عنوان دستاویزی در حراست از مرزهای ایران‌شهر و دفع دشمنان

با قدرت‌گیری دین مسیحیت و گرایش امپراتوران روم و برخی شاهان ایالات ایرانی، مانند آدیابن بدین آیین (آسموسن، ۱۳۷۷: ۳۶۸-۳۶۹)، ساسانیان نیز به همگامی و همسویی دین و دولت در دفع دشمنی که هویت و ماهیت آن‌ها را نشانه گرفته بود، اقدام کرده و به تدریج بر برخی نمادها و شاخصه‌ها به عنوان نقطه تمایز و تفکیک ایرانیان

و غیر ایرانیان تأکید کردند. بدین‌روی، حتی در متون دینی بر «داد»، «نژاد» و «دین مزدایی» به عنوان سه شاخصه اساسی برای تمایز ایران‌شهر از غیر ایران‌شهر پرداخته شد تا در پناه آن‌ها قلمرو ایران‌شهر از تهدید در امان ماند (De Menasce, 1973: 46). دولتمردان و دین‌مردان ساسانی با اشاعه دین و نمادهای دینی که آتشکده‌ها مهمترین آن‌ها بودند، سعی در صف‌آرایی در برابر دشمنان (بیگانگان) نموده و در متون دینی (دینکرد) صراحتاً «آتش ورهران را نماینده نیکی و تمثال‌ها را [مستقر در مراکز دینی غیر ایرانی]؛ دشمنان آن‌ها» قلمداد کردند (Duchesne Guillemin, 2007: 879). در واقع، این واپسین دولت باستانی با بهره‌بری از روایات دینی و اساطیری توانست مفهوم جدیدی از قلمرو ایران‌شهر و ضرورت پاسداری از آن بیابد و با توسل به مفاهیم دینی و اساطیری پاسداری از کشور را هم‌راستای حفظ دین معنا کند و برای تقویت این جهان‌بینی از حمایت و پشتوانه دین و دینداران برخوردار گردد. بدین‌سان مفهوم «هویت ایرانی» در معنای یک‌پارچگی سیاسی و قومی و دینی و زبانی و مکانی آن از سوی پادشاهان ساسانی وارد تاریخ ایران گردید و استقرار پادشاهی ساسانی و دین زردشتی، به عنوان آیین رسمی کشوری، همراه با رسمیت یافتن اسطوره‌های دینی و قومی درباره آفرینش و تاریخ و جایگاه جغرافیایی ایران پایه‌های اصلی هویت اقوام ایرانی را، که در ایران‌شهر زندگی می‌کنند، شکل داد (نیولی، ۱۴۰۱: ۵۰).

با توجه به همراهی و همسویی دین و دولت و تنیدگی منافع و سیاست‌های هر دو به یکدیگر، دولتمردان و دین‌مردان ساسانی دریافتند که می‌بایست از قدرت تبلیغات و فرهنگ‌سازی بهره برده و پاسداری از میهن مقدس (اهورایی) و نظام شهریاری را قلباً و در هر دو جنبه ملّی و مذهبی در اذهان ایرانیان درونی سازند. از این رو، افزون بر تلاش‌هایی که پیش از سده ششم صورت پذیرفته و پیوندهایی بین آموزه‌های دینی و اساطیری با رویکردهای ناسیونالیستی انجام گرفته بود، در روزگار خسرو انوشیروان مقرر گردید تا تاریخی نگاشته شده (با عنوان *خدا/ینامه*) و در آن سنت دینی زرتشتی، مشروعیت سلطنت موروثی، ناسیونالیسم نژادپرستانه و امپریالیسم سیاسی گنجانده شود. بدین‌سان مغان دست به کار شده و از میان کتب مقدس و نوشته‌های روزمره خود مواد و مطالب مفصلی را گردآوری کردند و تصویر طراحی شده با عظمتی از ایران باستان ترسیم نمودند که در آن نوعی میهن‌شناسی مذهبی به وجود آمد که در آن همه‌چیز در خدمت تعالیم دینی، جزم، اخلاق و تبلیغات مذهبی درآمده بود و میهن‌دوستی و مرزداری و رشادت و فداکاری در راه میهن خویشکاری دینی محسوب می‌گردید (کلیمّا، ۱۳۷۱: ۴۹-۵۰).

بر این اساس، رویکرد و توسل ساسانیان به دین و روایات اساطیری تنها برای تقویت هویت ملّی و جبهه مقاومت ایرانیان در برخورد با رومیان و دنیای مسیحیت که در غرب مرزهای ایران‌شهر قرار گرفته بود، نبود. بلکه می‌توان گفت به تدریج و با گذر زمان مهمتر از غرب در مواجهه با دشمنان شرقی بود که دین و روایات دینی-اساطیری به عنوان عنصر هویت‌بخش کارآیی و کارآمدی مهمتری یافتند و ساسانیان در این جبهه شاید بیش از غرب و دشمنان غربی توانستند از ایدئولوژی منشعب از دین و روایات دینی بهره برند. در توضیح این بحث گفتنی است که با تهاجمات گسترده‌ای که از جانب شرق به قلمرو ساسانیان از روزگار یزدگرد اول آغاز گردید -و به تدریج به شدت آن افزوده شد تا این‌که حتی به مرگ پادشاه ساسانی (پیروز) انجامید- ساسانیان مجبور به توسل به روایات دینی برای منسجم ساختن ایرانیان در برابر این تهاجمات که یادآور تاخت و تازهای تورانیان بود، شدند. از طرفی،

همانگونه که در روزگار شاپور دوم رخ داد، از سده پنجم میلادی (عصر بهرام گور و یزدگرد دوم) نیز به دلیل برخورداری ساسانیان با مسیحیان و برخی گرایش‌ها (از سوی ایرانیان) به دین مسیحیت (نک: Klima, 1988: 519-375-376; Shayegan, 2003: 518) و تهدیدی که از جانب مسیحیان، قدرت ساسانی و ثبات سیاسی کشور را نشانه گرفته بود، واکنش‌هایی صورت پذیرفته و شاهنشاهی ساسانی با توسل به دین و متون دینی درصدد ایجاد تغییری در سیاست مذهبی گردیده و پیگیر حفظ انسجام سیاسی در میان جوامع مذهبی متفاوت خود، با تکیه بر عنصر ایرانی شد (Bakhos, and Shayegan, 2010: xiv-xv).

به تدریج و به‌ویژه با توجه به وجود تهدیدات مختلف از سوی ادیان ایرانی حاکم در سرزمین‌های مجاور ایران‌شهر، از اواخر سده پنجم میلادی اندیشه و جهان‌بینی دولتمردان ساسانی در همه امور بر مبنای آموزه‌ها و ایدئولوژی دینی بنیاد یافت و حتی تاریخ‌نگاری در اواخر دوره ساسانیان، جلوه‌ای دینی و محتوایی مقدس به خود گرفت که به جنبه‌های روحی زندگی می‌پرداخت و تصویری دوگانه‌باوری از جهان ارائه می‌داد که بر پایه دوگانگی خیر و شر درک می‌شد (Yarshater, 2006: 395). در این دوگانه‌باوری آنان که ورای مرزهای ایران بودند، مظهر شر و ایرانیان ساکن در ایران‌شهر نماینده خیر و نماد اهورایی خطاب می‌شدند. بدین‌سان به هیچ وجه جایز نبود که کسی پای به درون مرزهای اهورایی گذارد و بر این مبنا دین و آموزه‌های دینی با تقدس‌بخشی به مسئله مرزداری و پاییدن مرزها، به کمک دولتمردان و مرزبانان در حفظ حدود و ثغور ایران‌شهر آمدند. دیدگاه اصلی این تاریخ‌نگاری که در تألیفی با عنوان *خدا/ینامه* ترسیم گردیده و سپس‌تر متون دیگری همچون *بندهشن* در بیان دوران‌ها و رخدادهای تاریخی از آن الگو پیروی کردند، بر پایه مبانی سیاسی و دینی در جنگ و ستیز ایرانیان با تورانیان بود و پیرو آن نوعی ملی‌گرایی و میهن‌شناسی مذهبی پدید آمد که در آن همه‌چیز نشأت گرفته از دین و تبلیغات مذهبی بود. با آغاز به کار برای تدوین رویدادهای گذشته و تاریخ ساسانی (تایخ نگاری مقدس / *خدا/ینامه*)، مقامات دینی و در رأس آن‌ها موبدان در جریان تألیف قرار گرفتند و شرح روایات گذشته مطابق نظر آن‌ها تهیه گردید و خاطرات تاریخی گذشته در مجموعه‌ای از رویدادهای خارق‌العاده و اغراق‌آمیز به صورت افسانه‌هایی درباره پادشاهان کهن براساس متون دینی شرح داده شد (کلیم، ۱۳۷۱: ۴۹-۵۰). داستان ظهور زرتشت و آیینش و پادشاهی کی‌گشتاسپ در مرکز این تاریخ ملی (*خدا/ینامه*) قرار گرفته و سلسله‌های پیشدادی و کیانی و افسانه‌های مربوط به آن به شکل رویدادهای واقعی نشان داده شدند.

۲-۳-۳. رویکرد به غیر مزدیسنان ایرانی و بهره‌بری از دین اقلیت‌ها در تقویت هویت ایرانی

با وجود یاری‌طلبی و استمدادی که از دین و شعائر مذهبی به منظور تقویت هویت ایرانی صورت پذیرفت، باید متذکر شد که دست کم تمامی شهریاران و دولتمردان ساسانی، ایران‌شهر را منحصرأً میهن مزدیسنان قلمداد نمی‌کردند. بلکه با وجود خصومتی که با دولت مسیحی غربی وجود داشت؛ حتی در روزگار تسلط دین‌مردان و دستگاه دینی و سلطه جهان‌بینی مزدیسنان، هنوز تفاوت نگرشی به ایرانیان معتقد به دین غیر ایرانی (مسیحی، یهودی) با بیگانگان وجود داشت و همه این اقلیت‌ها ایرانی خوانده نمی‌شدند. به طوری که در کتیبه کرتیر عنوانی که برای «مسیحیان ایرانی» استفاده می‌شود، نه تنها معنای ضمنی مثبتی دارد، بلکه کرتیر حتی بین مسیحیان بومی/ ایرانی (nasra/ نصرانی) و مسیحیان رومی که به عنوان اسیر یا به گونه‌ای دیگر وارد ایران شده‌اند (بنابراین غیر

ایرانی هستند) تفاوت قایل می‌گردد و آن‌ها را در کتیبه خود kristiyan می‌نامد؛ اصطلاحی برای مسیحیان بیگانه و تبعیدی در گذشته و نوادگان ایشان (ویسهوفر، ۱۳۷۸: ۲۴۷). بدین‌سان حتی گفته می‌شود که اصطلاح بددین (ag-den) برای مسیحیان ایرانی به کار برده نمی‌شود و آن‌ها با عنوان «ترسیان» (محترم و خداترس: tarsagan) خوانده می‌شوند که بار ارزشی و معنایی مثبتی دارد (دریایی، ۱۳۹۱: ۱۴۴). بر این اساس و با وجود ظهور برخی رویکردهای دینی به مفهوم ایرانشهر، هنوز در متون دینی بر اصل «نژاد» در کنار دین به عنوان نقطه تمایز مهم بین ایرانی و انیرانی تأکید می‌شود (De Menasce, 1973:46).

در یک نگاه کلی و فارغ از برخی استثناها در نگرش پادشاه ساسانی، زرتشتیان و غیر زرتشتیان همگی شهروند شاهنشاهی و «شهروندان ایران» (eran Šahrigan) بودند که در برابر مردمانی که «انیرانی / an-eran Šahrigan» بودند، قرار می‌گرفتند و از جنبه حقوقی تابع و بنده شاهنشاه (Šahan Šah bandag- dehgani Šahan Šah) به شمار می‌رفتند و در حقوق مدنی خود محدودیتی نداشتند. در این بین حتی بردگان ایرانی بنابر قانون زردشتی، برده شهروند (bandag I Šahr) خطاب شده و متفاوت از برده بیگانه (bandag I an-Šahrig) با آنان رفتار می‌شد (دریایی، ۱۳۹۱: ۱۴۵؛ Shaki, 1991: 634). به واقع، اصطلاح فارسی میانه برای تابع یا شهروند، شاهان شاه بندگان (šāhān šāh bandag) به معنای «بنده شاه شاهان»، عبارتی است که در زمان هخامنشیان (DB; III) قابل ردیابی است و پادشاهی همچون داریوش به هنگام اشاره به سردار خود از وی با عنوان «بنده من» (manā badaka) یاد می‌کند (Kent, 1953: 125, 126). عنوانی در اشاره به همه ساکنان آزاد قلمرو، بدون تبعیض از درجه یا طبقه که در عصر ساسانی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. از این رو، در قانون‌نامه ساسانی (کتاب «مادیان هزارد/تستان») ساکنان بومی یک شهر «هم‌میهن» (ādehīg) و غیر بومیان «بیگانه» (uzdehīg) خوانده می‌شوند (Shaki, 1991: 632).

بر این اساس و با عطف بدین سیاست دینی ساسانیان در قبال ایرانیان غیر مزدیسنی است که مشاهده می‌کنیم طبق آنچه از تلمود بابلی و شواهد کنیسه «دورا» برمی‌آید، یهودیان هم می‌توانستند عنصر جامعه و حکومت ساسانی (شهروند / mard I Šahr) به شمار روند. آنان نام پارسی بر خود می‌نهادند، کلاه بلند ایرانی (kulaf) بر سر می‌گذاشتند و پیشوای یهودیان تبعیدی (رأس الجالوت) اجازه داشت کمربند ببندد؛ عملی که در بین ایرانیان نشانه منزلت و اقتدار بود. دیدگاه انتقادآمیز «یهودیان فلسطین» درباره پوشاک بیگانه‌وار برخی از «یهودیان ایران» نیز بیانگر آن است که احتمالاً برخی از آنان حتی در اداره شاهنشاهی مناصبی هم داشته‌اند. بنابراین، یهودیان مناطق مرکزی شاهنشاهی (خوزستان، فارس و ماد) ایرانی (er) تلقی شده و نکته مهم آن‌که در دوران ساسانی حکومت، یهودیان را آریایی / ایرانی به حساب می‌آورد (نک: دریایی، ۱۳۹۱: ۱۴۶). همچنین ساسانیان با توجه به اهمیت دین در پیوند بین اعضای یک جامعه حتی اقدام به ایرانی‌سازی برخی از ادیان مهم کردند تا تفاوت آشکاری بین پیروان آن‌ها و هم‌کیشانان که خارج از مرزهای ایرانشهر می‌زیستند، پدید آورده و آن‌ها را وابسته به خاک ایران نمایند. نکته جالب آن‌که در این مسیر چنان موفقیتی کسب کردند که مسیحیان برخی از جشن‌های ایرانی را پذیرفتند (Duchesne) (Guillemin, 2007: 880) و دین مسیحیت به صورت دین ایرانی و مستقل و متمایز از مسیحیت غربی مطرح گردید. از این رو، در کنار عناوینی همچون «ایران اسپهبد»، رهبر مسیحیان ایرانی نیز با عنوان «ایران کاتولیکوس» (Eran

Catholicos) معرفی و شناخته شد (Sebeos, 1999: 10). بدین‌سان در اکثر مواقع و به‌ویژه احتمالاً تحت تأثیر اصلاحات انوشیروان، نه تنها مزدیسنان، بلکه غیر زرتشتیان نیز جزو سکنه فرمانروایی ساسانی قلمداد می‌شدند و در قلمرو ایرانشهر (خطه‌ای که به نام ایران در برابر انیران قرار داشت) می‌گنجیدند. بهترین مدرک در این مورد، کتیبه‌ای از یک مقبره مسیحی ایرانی (به نام خرداد) است که در کنده‌کاری روی آن چنین می‌گوید: «از ایرانشهر-از بخش چالگان- از روستای خشت». این تابوت به دهه ۸۰۰ میلادی مربوط بوده و به روزگاری که دست کم دو سده تازیان بر ایران حکمرانی می‌کردند و خلفا جای پادشاهان ساسانی تکیه زده بودند. اما خرداد که خود را پسر هرمزدآفرید خطاب می‌کند، هنوز خویشان را ایرانی و مربوط به ایرانشهر قلمداد می‌کند (دریایی، رضاخان، ۱۴۰۰: ۲۶؛ دریایی، ۱۳۹۱: ۱۵۴).

۳. نتیجه‌گیری

دین مانند دیگر عناصر مهم هویت‌بخش می‌تواند سهمی در پیدایش هویت قومی و ملی دارا باشد و نقش عمده‌ای در حفظ احساسات ملی به هنگام بحران‌های سیاسی و اجتماعی ایفا کند. دین در دوران‌هایی و در مورد برخی اقوام و ملل موجب تمایز و تفکیک آن‌ها از دیگر اقوام و ملت‌ها شده و در جلب و جذب وفاداری مردم و تقویت روحیه ملی‌گرایانه یاری‌رسان تلقی می‌گردد. در عصر ساسانی و با تأکیدی که دولتمردان این سلسله بر دینی واحد و اشاعه آن در قلمرو خویش کردند، مشاهده می‌گردد که یکی از عناصر مورد استفاده برای اتحاد و همبستگی بین ایرانیان و همراه نمودن آن‌ها در نایل آمدن به اهداف سیاسی و ملی و همچنین در رویارویی با دشمنان استفاده از دین و باورهای دینی مشترک بود. به دیگر سخن، دولتمردان ساسانی فارغ از دل‌بستگی‌های که به دین مزدیسنی و تأکیدی که به آموزه‌ها و شعائر دینی داشتند، از دین و مؤلفه‌های دینی به منظور وابستگی جامعه به ساختار سیاسی و همبستگی بین مردم نیز سود جسته و با اقداماتی در بهره‌بری از این عنصر در هویت‌بخشی ایرانیان کوشیدند. در سده‌های چهارم تا هفتم میلادی یکی از معضلات و مشکلات پیش روی ساسانیان ادیانی بودند که در نزد گروه‌ها و قدرت‌های همجوار و پیرامونی ساسانیان وجود داشت و به عنوان رقیب ناسیونالیسم ایرانی می‌توانست به عنوان مانعی در مسیر اهداف پادشاهان ساسانی قرار گیرد. ساسانیان به‌ویژه با رسمی شدن دین مسیحی در روم و تهاجماتی که از سوی قدرت‌های شرقی به ایرانشهر می‌گردید و تمامیت ارضی قلمرو ساسانیان را تهدید می‌کرد، به خوبی دریافتند که ناگزیر برای تقویت هویت ایرانی و جلوگیری از گرایش به دین مسیحیت که در درون ایران و مناطق ایرانی (ارمنستان) ریشه دوانیده بود، می‌بایست از دین به عنوان یکی از شاخصه‌های هویت‌بخش یاری گیرند. بدین‌روی، پیروی از دین مزدایی (مزدیسنی) و اشاعه و ترویج آن در ذیل سیاست‌های اصلی حکومتی قرار گرفت تا با تأکید بر دین و تمایزی که بین مزدیسنان و غیر مزدیسنان ایجاد می‌کرد، در پناه آن قلمرو ایرانشهر از تهدید در امان دارند. دولتمردان ساسانی با افزودن برخی عناوین دینی به عنوان‌های شاهانه خویش باور به دین مزدیسنی و تلاش در حفظ و حراست از آن را نیز لازمه وفاداری و پیوند با آب و خاک ایرانشهر تلقی کردند و بدین‌سان، از قدرت تبلیغات و فرهنگ‌سازی بهره برده و کوشیدند پاسداری از میهن مقدس (اهورایی) و نظام شهریاری را در هر دو جنبه ملی و مذهبی در اذهان ایرانیان درونی سازند.

البته با قوت یافتن برخی اقلیت‌های دینی در ایران و کثرت شمار پیروان این اقلیت‌ها (مانند مسیحیان و یهودیان) دولتمردان ساسانی برای جلب نظر و وابستگی و وفاداری این جماعت غیر مزدیسنی به ایرانشهر و تمامیت ارضی آن تدابیری اندیشیده و با تفکیک و تمایز بین ایرانیان غیر مزدیسنی و هم‌کیشانِ ایرانیِ آن‌ها در ایرانی‌سازی برخی ادیان غیر ایرانی و جلب نظر و تهییج هویت ملی ایرانیان غیر مزدیسنی نیز کوشیدند. بدین‌روی، مشاهده می‌گردد که مسیحیان (ایرانی و ارمنی) و یهودیان ایرانی در جامعه ایرانی از برخی آداب و عادات مزدیسنی استفاده کرده و مناصب کشوری و لشکری مهمی دریافت می‌دارند و با تأکیدی که بر نژاد ایرانی خود می‌کنند، خویشتن را مسیحیان و یا یهودیان ایرانی معرفی می‌سازند.

یادداشت‌ها

۱. این نمادها و مفاهیم حتی اگر در روزگار پیشاهخامنشی و پیشامادی و در سنت هندوایرانی نیز رواج داشته باشند و برگرفته از سنتی کهن تر بوده باشند، اما همان‌طور که بدان اذعان می‌رود، در روزگار هخامنشی و در سنت ایرانی شکل و شمایل ایرانی به خود گرفته‌اند و در نزد مردمان همعصر حکومت‌های ایرانی معرف مفاهیم دین ایرانی و سنت دینی ایرانیان تلقی می‌گردد. بنابراین، حتی هنگامی که مورخان همچون هردوت از دین ایرانیان سخن به میان می‌آورند، پرستش خدای گنبد آسمان و یزش خورشید، ماه، زمین، آتش، آب و بادها و انجام قربانی را آیین و سنتی ایرانی قلمداد می‌سازند (مولای، ۱۳۹۳: ۴۰۹، ۴۱۳-۴۱۴).

منابع

- ابن مسکویه، ابوعلی (۱۳۶۹)، *تجارب الامم ترجمه ابوالقاسم امامی*، ج ۱، تهران: انتشارات سروش
- احمدی، حمید (۱۴۰۱)، *هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی*، تهران: نشر نی
- آذرفرینغ پسر فرخزاد، آذرباد پسر امید، (۱۴۰۰)، *دینکرد چهارم؛ آوانویسی، ترجمه، واژه‌نامه، پژوهش مریم رضایی*، تهران: نشر علمی
- آسموسن، ج.پ، (۱۳۷۷)، «مسیحیان در ایران»، *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، جلد سوم، قسمت دوم، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۳۶۵-۳۹۷
- آسموسن، ج.پ، (۱۳۸۶)، «اصول عقاید و دیانت زرتشتی»، *دیانت زرتشتی*، (کای بار و دیگران)، ترجمه فریدون وهمن، تهران: نشر ثالث
- بنونیست، امیل، (۱۳۸۳)، *دین ایرانی بر پایه متن‌های معتبر یونانی*، ترجمه بهمن سرکاراتی، تهران: نشر قطره بهار، مهرداد؛ اسماعیل پور، ابوالقاسم، (۱۳۹۳)، *ادبیات مانوی*، تهران: نشر کارنامه
- پورشریعتی، پروانه، (۱۴۰۱)، *زوال و فروپاشی ساسانیان*، ترجمه آوا واحدی‌نیا، تهران: نشر نی
- تفضلی، احمد، (۱۳۷۸)، *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، به کوشش ژاله آموزگار، تهران: سخن
- تقی‌زاده، سیدحسن، (۱۳۵۳)، *مقالات تقی‌زاده*، زیر نظر ایرج افشار، تهران: چاپخانه بیست و پنجم شهریور (سهامی افست).
- جلیلیان، شهرام، (۱۴۰۰)، «ساسانیان روحانی تبار بودند»، *تاریخ ایران: دوره ۱۴*، شماره ۲، ۷۰-۲۳
- حاجتی شورکی، سیدمحمد، نقوی، حسین، (۱۳۹۹)، *آیین زردشت، جهانی یا قومی*، «مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی» دانشگاه سیستان و بلوچستان، دوره ۴، شماره ۲، ۱-۱۸

دریایی، تورج، رضاخانی، خداداد، (۱۴۰۰) *از جیحون تا فرات؛ ایران‌شهر و دنیای ساسانی*، ترجمه مریم بیجوند، تهران: مروارید.

دریایی، تورج، (۱۳۸۳)، *شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات ققنوس
 دریایی، تورج، (۱۳۹۱)، *ناگفته‌های امپراتوری ساسانیان*، ترجمه آهنگ حقانی، محمود فاضلی بیرجندی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه

دوشن‌گیمین، ژ، (۱۳۷۷)، «دین زردشت»، *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، جلد سوم، قسمت دوم، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۲۹۱-۳۳۹

دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، (۱۳۸۳)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
 زند بهمن یسن، (۱۳۸۵)، *تصحیح متن، آوانویسی و برگردان فارسی محمدتقی راشد محصل*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

سرکاراتی، بهمن، (۱۳۷۸)، *سایه‌های شکار شده*، نشر قطره: تهران.
 شهبازی، شاپور، (۱۴۰۱)، «تاریخ ایده ایران: هویت ایرانی در دوره هخامنشی و اشکانی (پارتی)»، *هویت ایرانی*، ترجمه حمید احمدی، تهران: نشر نی، ۵۷-۸۱

طباطبایی، سید جواد، (۱۳۸۱)، *دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران (تأملی درباره ایران)*، تهران: نشر نگاه معاصر
 طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵)، *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۲، تهران: اساطیر
 عریان، سعید، (۱۳۸۲)، *راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه (پهلوی-پارتی)*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
 فرای، ریچاردن، (۱۳۶۸)، *میراث باستانی ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: علمی و فرهنگی
 فرنخ دادگی، (۱۳۹۰)، *بندهش*، ترجمه مهرداد بهار، تهران: انتشارات توس
 کتاب سوم دینکرد (۱۳۸۱)، ترجمه فریدون فضیلت، تهران: انتشارات فرهنگ دهخدا.
 کریستن سن، آرتور (۱۳۷۹)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه غلامرضا رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب
 کلیما، اوتاکر، (۱۳۷۱)، *تاریخچه مکتب مزدک*، ترجمه جهانگیر فکری‌ارشاد، تهران: انتشارات توس
 مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۸۲)، *مروج الذهب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۱، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
 مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۸۱)، *التنبیه والاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
 مقدسی، مطهر بن طاهر، (۱۳۴۹)، *آفرینش و تاریخ*، ترجمه محمد رضا شفیعی کدکنی، جلد سوم، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران

مولایی، چنگیز، (۱۳۹۳)، «دین هخامنشی»، *تاریخ جامع ایران*، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
 نامه تنسر به گشنسپ، (۱۳۵۴)، به تصحیح مجتبی مینوی، تهران: دانشگاه تهران
 نولدکه، تئودور، (۱۳۸۸)، *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب خویی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نیولی، گاردو، (۱۳۸۷)، *آرمان ایران: جستاری در خاستگاه نام ایران*، ترجمه سیدمنصور سیدسجادی، تهران: اسطوره
 نیولی، گاردو، (۱۴۰۱)، «شکل‌گیری ایده ایران و هویت ایرانی در ایران باستان» *هویت ایرانی*، ترجمه حمید احمدی، تهران: نشر نی، ۴۷-۵۷

ویسهوفر، یوزف، (۱۳۷۸)، *ایران باستان*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس

همیلتون، ملکم، (۱۳۸۱)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان

- Bakhos, C, and Shayegan, M.R, (2010), *The Talmud in its Iranian context*, Tübingen: Texts and Studies in Ancient Judaism 13, Mohr Siebeck.
- Boyce, M., (1995), "Diaspora, In Pre-Islamic times", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 4, pp. 370-387
- Bundahišn*, Zoroastrische Kosmogonie und Kosmologie, (2005), Band I, Kritische Edition, Fazlollah Pakzad, Tehran: Center for the great Islamic Encyclopaedia.
- Davaran, fereshteh, (2010), *Continuity in Iranian Identity*, London & New York, Routledge.
- De Menasce, Jean, Pierre (1973) *Le troisième livre du Dēnkart*, paris; Librairie C. Klincksieck
- Drijvers, J, W, (2011), "Ammianus, Jovian, and the Syriac Julian Romance", *Journal of Late Antiquity*, The Johns Hopkins University Press, Vol 4, No 2
- Duchesne Guillemin, J, (2007), "Zoroastrian religion", *The Cambridge History of Iran*, Volume 3, part 2, THE SELEUCID, PARTHIAN AND SASANIAN PERIODS, edited by Ehsan Yarshater, Columbia University, New York: Cambridge University Press, Pp. 866-909
- Gardner, I., Lieu, S. N.C, (2004), *Manichaean texts from the Roman Empire*, New York, Cambridge university press.
- Hastings, James, (1915), "Manichaeism", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, second edition. Volume 8. Pp. 394-402
- Harries, J, (2012), *Imperial Rome AD 284 to 363 The New Empire*, Edinburgh University Press.
- Howard-Johnston, James, (2021), *The Last Great War of Antiquity*, England: Oxford University Press:
- Kent, r, (1953), *Old Persian, grammar, texts, lexicon*, American Oriental Society: New Haven.
- Klima, Otakar., (1988), "Bahrām v. Bahrām v Gōr", *Encyclopaedia Iranica*, available online at <http://www.iranicaonline.org>, Vol. I II. pp. 519-518,
- Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, (2002), A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History, English and Persian Translations and Commentary by Touraj Daryaei. Costa Mesa, California: Mazda Publishers.
- Sebeos, (1999), *The Armenian history attributed to Sebeos*, translated, with notes, by R. W. Thomson, Liverpool University Press
- Shaki, Mansour, (1991), "Citizenship. In the Sasanian Period," *Encyclopædia Iranica*, Vol. V/6, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/citizenship-sasanian>, pp. 632-634
- Shayegan, M. Rahim, (2003), *Approaches to the Study of Sasanian*, Mazda Published, pp. 363-384
- Strabo, (1961), *The Geography of Strabo*, with an English translation by Horace Leonard Jones, Ph.D., LL.D. Cornell univ. press, Vol VI, William Heinemann LTD, Cambridge, Massachusetts: Harvard university press.
- Yarshater, E, (2006), "Iranian National History", *The Cambridge History of Iran*, Vol 3, part 2, edited by EHSAN YARSHATER, Columbia University, New York: Cambridge University Press, pp. 359-480

References

- Ibn Maskevaih. A. (1990). *Tejareb alomam*. (A. Emami. Trans). Tehran: Soroush [in Persian].
- Ahmadi. H. (1401). *Hoviyat-e Irani az doran-e bastan ta payan-e pahlavi*. [Iranian Identity from Ancient Times to the End of the Pahlavi]. Tehran: Nay Publications. [in Persian].
- Azar Farnabagh. son of Farrokhzad. Azarbad. son of Omid. (1400). *Dinkard IV*. Transcription, translation by Maryam Rezaei. Tehran: Scientific Publishing [in Persian].
- Asmussen. J.P. (2008). "Christians in Iran". the cambridge History of Iran. Volume 3, part 2. The Seleucid Parthian and Sasanian periods. Edited by Ehsan yarshater. Columbia University. New York; Cambridge University Press. p: 397-365. [in Persian].
- Asmussen. J.P. (2007). *Dianat-e zartoshti* [Principles of Zoroastrian Beliefs and Religion]" In *Zoroastrian Religion* (Kayi Bar et al.). (F. Vahman. Trans). Tehran: Nashr-e Salis. [in Persian].

- Benveniste. E. (2004). *Din-e irani bar paie-ie matn-haie motabar-e yonani* [Iranian Religion Based on Authentic Greek Texts]. (B. Sarkarati. Trans). Tehran: Ghatreh Publishing. [in Persian].
- Bahar, M. Esmail Pour. A. (2014). *Adabiat-e Manavi* [Manichaeen Literature]. Tehran: Karname Publications. [in Persian].
- Pourshariyati. P. (2019). *Zaval va foropashi sasanian* [Decline and Fall of the Sasanian Empire]. Translated by Ava Vahedi Navai. Tehran: reed Publication. [in Persian].
- Tafazzoli. Ahmad. (1999). *Tarikh-e Adabiat-e Iran pish az islam* [History of Iranian Literature before Islam]. edited by Jhaleh Amoozgar. Tehran: Sokhan Publications. [in Persian].
- Taghizadeh. Seyyed Hassan. (1974). *Maghalat-e Taghizadeh* [Taghizadeh Articles]. under the supervision of Iraj Afshar. Tehran: Shahrivar Twenty-fifth Printing House (Offset Joint Stock). [in Persian].
- Jalilian. Sh. (2017). "The Sasanians were of clerical descent". Journal; History of Iran: Volume 14. Issue 2. p. 23-70. [in Persia] .
- Hajati Shorkii. S. M. Naghavi. Hossein. (2019). "Zoroastrianism. Global or Ethnic". Studies in Comparative Religions and Mysticism. University of Sistan and Baluchestan. Volume 4. Issue 2. p.1-18. [in Persian].
- Daryae. T. Rezakhani. kh. (1400). *Az jeyhon ta forat; Iranshahr va donyaie sasani* [From oxus to the Euphrates; the word of late antique Iran]. (M. Bijond. Trans) Tehran: Morvarid. [in Persian].
- Daryae. T. (2004). *Shahanshahi-e sasani* [Sassanian Empire]. (M. Saghebfar. Trans). Tehran: Qoghnoos. [in Persian].
- Daryae. T. (2012). *Nagofte-haie emperatori-e sasanian* [The Untold Stories of the Sasanian Empire]. (A. Haghani. M. F. Birjandi. Trans). Tehran: Parse Book Translation and Publishing Company. [in Persian].
- Duchesne-Guillemin. J. (1998) "The Religion of Zoroastrianism". the cambridge History of Iran. Volume 3. part; 2. The Seleucid Parthian and Sasanian periods. edited by Ehsan yarshater. Columbia University. New York; Cambridge University Press. p:291-339. [in Persian].
- Dinawari. A. (1985). *Akhbar al-Tawwal*. (M. Damghani. Trans). Tehran: reed Publication. [in Persian].
- Zand Bahman Yasan*. (2006). correction. transcription and Persian translation by Mohammad Taghi Rashed Mohasel. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian].
- Sarkarati. B. (1999). *Saye-haie shekar shode* [Hunted Shadows]. Qatra Publishing: Tehran. [in Persian].
- Shahbazi. Sh. (1401). "History of the Idea of Iran: Iranian Identity in the Achaemenid and Parthian Periods". Iranian Identity. (H. Ahmadi. Trans). Tehran: Nay Publishing House. 57-81. [in Persian].
- Tabatabaei. S. J. (2002). *Dibache-e bar nazari-e enhetat-e Iran* [Preface to the Theory of Iranian Decline (Reflections on Iran)]. Tehran: Negah Moaser Publishing House. [in Persian].
- Tabari. M. (1996). *Tarikh-e Tabari* [The History of Prophets and Kings]. vol; 2. (A. Payandeh. Trans). Tehran: Asatir [in Persian].
- Orian. S. (2003). *Rahnamai-e Irani miane* [Guide to Middle Iranian Inscriptions (Pahlavi-Parthian)]. Tehran: Cultural Heritage Organization of the Country. [in Persian].
- Fry. R. (1989). *Miras-e Bastani-e Iran* [Ancient Heritage of Iran. (M. Rajabnia. Trans)]. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian].
- Farnbagh Dadegi. (2011). *Bondaheshn*. (M. Bahar. Trans) Tehran: Toos Publications. [in Persian].
- The third book of Dinkard* (2002). (F. Fazalit. Trans). Tehran: Farhang Dehkhoda Publications.
- Christensen. A. E. (2014). *Iran dar zaman-e sasanian* [Iran in Sassanian era]. (Gh. Rashid Yasemi. Trans). Tehran: Donya-ie ketab Publications. [in Persian].
- Klima. Otakar (1992). *Tarikhche-ie maktab-e mazdak* [History of the Mazdak School]. (J. Fekri-Ershad. Trans). Tehran: Toos Publications. [in Persian].
- Masoodi. A. (2003). *Moruj al-zahab va Maaden al-jouhar*. (A. Payandeh. Trans). Tehran: Scientific and cultural Publications [in Persian].
- Masoodi. A. (2002). *Al-Tanbiyah and Al-Ashraf*. (A. Payandeh. Trans). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian].

- Maghdasi. M. (1960). *Afarinesh va Tarikh* [Creation and History]. (M. Shafi'i Kadkani. Trans). Volume 3. Tehran: Iranian Culture Foundation Publications [in Persian].
- Molaei. Ch. (2014). "Achaemenid Religion". *Comprehensive History of Iran*. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [in Persian].
- Name-ie Tansar Be Goshensap*. (1975). edited by Mojtaba Minovi. Tehran: University of Tehran. [in Persian].
- Noldeke. T. (2009). *Tarikh Iranian va Arab-ha dar zaman-e sasanian* [History of Iranians and Arabs in Sassanians era]. (A. Zaryab. Trans). Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian].
- Gherardo G (2008). *Arman-e Iran* [The Iranian Dream; A Search for the Origin of the Name Iran]. (M. Seyed Sajjadi. Trans). Tehran: Astoure [in Persian].
- Gherardo G. (2001). *Hoviat-e irani* "The Formation of the Idea of Iran and Iranian Identity in Ancient Iran." *Iranian Identity*. (H. Ahmadi. Trans). Tehran: Ney Publishing. 47-57 [in Persian].
- Wiesehöfer. J. (1999). *Iran-e Bastan* [Ancient Iran]. (M. Saqebfar. Trans). Tehran: Qoqnos
- Hamilton. M. (2002). *Jame shenasi Din* [The Sociology of religion]. (M. Salasi. Trans). Tehran: Tabyan Cultural Institute Publishing House.
- Bakhos. C. and Shayegan. M.R. (2010). *The Talmud in its Iranian context*. Tübingen: Texts and Studies in Ancient Judaism 13. Mohr Siebeck.
- Boyce. M. (1995). "Diaspora. In Pre-Islamic times". *Encyclopaedia Iranica*. Vol. VII. Fasc. 4. pp. 370-387
- Bundahišn*. Zoroastrische Kosmogonie und Kosmologie. (2005). Band I. Kritische Edition. Fazlollah Pakzad. Tehran: Center for the great Islamic Encyclopedia.
- Davaran. F. (2010). *Continuity in Iranian Identity*. London & New York. Routledge.
- De Menasce. Jean. Pierre (1973) *Le troisième livre du Dēnkart*. Paris; Librairie C. Klincksieck
- Drijvers. J. W. (2011). "Ammianus. Jovian. and the Syriac Julian Romance". *Journal of Late Antiquity*. The Johns Hopkins University Press. Vol 4. No 2
- Duchesne Guillemin. J. (2007). "Zoroastrian religion". *The Cambridge History of Iran*. Volume 3, part 2. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. edited by Ehsan Yarshater. Columbia University. New York: Cambridge University Press. Pp. 866-909
- Gardner. I. Lieu. S. N.C. (2004). *Manichaean texts from the Roman Empire*. New York. Cambridge university press.
- Hastings. J. (1915). "Manichaeism". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. second edition. Volume 8. Pp. 394-402
- Harries. J. (2012). *Imperial Rome AD 284 to 363 The New Empire*. Edinburgh University Press.
- Howard-Johnston. James. (2021). *The Last Great War of Antiquity*. England: Oxford University Press.
- Kent. R. (1953). *Old Persian. grammar. texts. lexicon*. American Oriental Society: New Haven.
- Klima. Otakar. (1988). "Bahram v. Bahram v Gör". *Encyclopaedia Iranica*. available online at <http://www.iranicaonline.org>. Vol. I II. pp. 519-518.
- Šahrestānīhā ī Ērānšahr*. (2002). A Middle Persian Text on Late Antique Geography. Epic. and History. English and Persian Translations and Commentary by Touraj Daryaee. Costa Mesa. California: Mazda Publishers.
- Sebeos. (1999). *The Armenian history attributed to Sebeos*. translated. with notes. by R. W. Thomson. Liverpool University Press
- Shaki. Mansour. (1991). "Citizenship ii. In the Sasanian Period." *Encyclopædia Iranica*. Vol. V/6. available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/citizenship-sasanian>. pp. 632-634
- Shayegan. M. R. (2003). "Approaches to the Study of Sasanian". *Mazda Published*. pp. 363-384
- Strabo. (1961). *The Geography of Strabo*. with an English translation by Horace Leonard Jones. Ph.D., LL.D. Cornell univ. kritt. Vol VI. William Heinemann LTD. Cambridge. Massachusetts: Harvard university press.
- Yarshater. E. (2006). "Iranian National History". *The Cambridge History of Iran*. Vol 3, part 2. edited by EHSAN YARSHATER. Columbia University. New York: Cambridge University Press. pp. 359-480